

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə dair Osmanlı arxiv mənbələri (təhrir dəftərləri): əhəmiyyəti və tədqiqat perspektivləri

**ŞAHİN
MUSTAFAEV**

**Akademik, AMEA
akademik Ziya Bünyadov
adına Şərqsünaslıq
İnstitutunun elmi işlər
üzrə direktor müavini**

Müasir Azərbaycan mediyevistikasının qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri tariximizə dair yeni yazılı mənbələrin dünyanın müxtəlif əlyazma fondları və kitabxanalarında aşkarlanıb tədqiq edilməsidir. Akademik Ramiz Mehdiyevin qeyd etdiyi kimi, “Klassik tarixi mənbələr üzə çıxarılıb ana dilimizə tərcümə edilməmiş bizim tarix elmi irəli addımlaya bilməyəcək”.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin öyrənilməsində mühüm yer tutan Yaxın Şərq mənşəli yazılı mənbələr dil baxımından, əsasən, üç qrupa ayrılır: ərəb, fars və türk dillərində olan tarixi qaynaqlar. Ərəbdilli mənbələr VII-XIII əsrlər, yəni erkən xilafət və Səlcuq dövrləri üçün çoxluq təşkil edir; farsdilli mənbələr, əsasən, XIII əsrdən, yəni monqol hakimiyyətindən sonrakı dövrü; türkdilli mənbələr isə XV əsrdən sonrakı dövrü əhatə edir. Türkdilli mənbələrin ən böyük hissəsini Osmanlı mənşəli tarixi qaynaqlar təşkil edir. Beləliklə, Osmanlı mənbələri həm sayına, həm də əhəmiyyətinə görə bizim tarixşünaslığımızda xüsusi çəkiyə malikdir. Onların arasında XVI əsrin sonu və XVIII əsrin 20-ci illərini əhatə edən və “təhrir dəftərləri” adlanan arxiv sənədləri öz həcminə və tarixi məlumatları ehtiva etməsi baxımından informativ tutumuna görə daha çox diqqəti cəlb edir. Bu mənbələr XV-XVIII əsrlərdə Osmanlı imperiyasında iqtisadi həyatı, xüsusilə maliyyə-vergi praktikasını tənzimləyən dövlət sənədləri funksiyasını yerinə yetirirdi.

Bilindi ki, orta əsrlərdə Osmanlı cəmiyyəti ilə Qərbi Avropa cəmiyyətləri arasında mühüm tipoloji fərq mövcud idi. Bu da ondan

ibarət idi ki, Avropanın feodal cəmiyyətlərindən fərqli olaraq, Osmanlı imperiyasında torpaq fondunun əksər hissəsi dövlətin əlində cəmləşdirilmişdi. Yəni əsas istehsal vasitəsi olan torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət deyil, dövlət mülkiyyəti mövcud idi və vergitoplama hüququ da dövlətə məxsus idi. Balkanlardan Anadoluya, oradan da ərəb ölkələrinə qədər uzanan Osmanlı imperiyasında müasir nəqliyyat vasitələri və informasiya texnologiyalarının olmadığı bir dövrdə bu genişlikdə ərazi üzərində vergilərin toplanması və xəzinənin doldurulması məqsədi ilə ciddi qeydiyyat-uçot işlərinin aparılması zəruri idi.

Bütün bu böyük və məsuliyyətli vəzifələr imperiyanın maliyyə və vergilər nazirliyinin funksiyalarını özündə birləşdirən “Dövlət dəftərxanası”nın və orada işləyən maliyyə-vergi məmurlarının öhdəsinə düşürdü. Geniş və çoxşaxəli bürokratik aparata malik olan Osmanlı imperiyasında nəticə etibarilə təqribən dörd əsr ərzində xeyli sayda və müxtəlif növlü maliyyə-vergi reyestrləri və ya o dövrün istilahiyyəti ilə - “təhrir dəftərləri” hazırlanmış və istifadə olunmuşdur. Bu sənədlərin böyük hissəsi bu gün Türkiyə, Bolqarıstan, Macarıstan və digər ölkələrin arxivlərində qorunmaqdadır.

Ötən əsrin ortalarından etibarən ABŞ, Fransa, İngiltərə, Macarıstan, Bolqarıstan, Yunanıstan, Serbiya, Rumıniya, Türkiyə, Gürcüstan, həmçinin bir sıra ərəb ölkələrində “təhrir dəftərləri”nin tədqiqi və nəşri geniş vüsət almışdır. Xüsusilə vaxtilə əraziləri Osmanlı imperiyasına daxil olan ölkələrin sosial-iqtisadi tarixinin öyrənilməsi baxımından bu növ arxiv mənbələri unikal xarakter daşıyır. Çünki bu sənədlərdə imperiyanın müvafiq inzibati vahidinin ərazisində nə qədər yaşayış məskəni – şəhər, qəsəbə və kəndin yerləşdiyi, əkinəyararlı torpaq fondunun və mövcud olan sənətkarlıq və ticarət obyektlərinin miqdarı, vergiödəyən əhəlinin dəqiq sayı, adları və dini mənsubiyyəti, sahib olduqları mülkiyyətə görə sosial statusları, ödənilən vergilərin çeşid və miqdarı və s. kimi önəmli iqtisadi xarakterli məlumat qeyd edilirdi.

Beləliklə, tarixi tədqiqata cəlb edildiyi zaman bu arxiv mənbələri mötəbər və dolğun statistik məlumat əsasında Osmanlı imperiyasının və onun ayrı-ayrı inzibati bölgələrinin, o cümlədən müəyyən dövrlərdə imperiyanın tərkibinə daxil olan Azərbaycanın sosial-iqtisadi mənzərəsini yaratmağa imkan verir. Onlar həm də demoqrafik prosesləri izləməyə, əhalinin təqribi sayı və etnoini tərkibi haqqında məlumat əldə etməyə kömək edir. Bundan başqa, imperiyanın tərkibinə daxil olmuş ölkələrin və əyalətlərin tarixi sərhədlərini müəyyənləşdirmək, onların tarixi coğrafiyasını öyrənmək mümkün olur. Sənədlərdə qeyd alınmış tarixi toponimika və onomastika ilə bağlı mühüm materiallar tarixi yer adlarını bərpa etməyə, ayrı-ayrı bölgələrdə yayılmış şəxs adlarını fərqli parametrlər üzrə araşdırmağa, etnik sərhədləri müəyyənləşdirməyə, beləliklə, dilçilik baxımından önəmli biliklər əldə etməyə imkan yaradır.

Bununla yanaşı, “təhrir dəftərləri”nin ən mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar rəsmi maliyyə sənədi olduqları üçün məxfi xarakter daşıyır və ərəb əlifbasının xüsusi qrafikasından istifadə olunmaqla hazırlanırdı. Belə ki, bu sənədlərin mətninə kənar şəxslərin müdaxilə etməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə onlar “siyaqət” adlanan xüsusi qəliz xətlə qələmə alınır-dılar. Siyaqət xətti müəyyən mənada, şifrəli xarakter daşıyır, digər xətt növlərindən xeyli fərqlənir, məxsusi olaraq maliyyə və vergi məmurlarına öyrədilirdi. Beləliklə, həmin sənədlərin təhlükəsizliyi böyük ölçüdə təmin edilirdi. Bu baxımdan “təhrir dəftərləri”nin orijinal mətnləri ilə işləmək üçün müasir tarixçilərdən xüsusi linqvistik və paleoqrafik hazırlıq tələb olunur.

Azərbaycanın tarixi ərazilərinə aid XVI əsrin sonu və XVIII əsrin 20-ci illərində tərtib olunmuş və hal-hazırda Türkiyə Respublikasının arxivlərində saxlanan bir sıra “təhrir dəftərləri” ölkəmizin orta əsrlərdə sosial-iqtisadi tarixini araşdırmaq üçün mühüm mənbə bazasını təşkil

edir. Gəncə-Qarabağ, İrəvan, Qazax-Borçalı, Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Marağa, Xoy, Maku və digər bölgələrə aid olan bu sənədlərin tədqiqi, onların ana dilimizə tərcüməsi və nəşri Azərbaycan osmanistikası qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir.

Azərbaycan ərazisinə aid olan Osmanlı maliyyə-vergi reyestrlərinin tariximizin tədqiqi üçün əhəmiyyətini hələ ötən əsrin 60-cı illərində B.Lyuis və V.Minorski kimi məşhur Qərb şərqşünasları qeyd etmişdilər. Lakin ölkəmizdə Osmanlı tarixi araşdırmaları, o cümlədən Osmanlı “təhrir dəftərlərinin” sistemli şəkildə tədqiqi və nəşrinin başlanması akademik Ziya Bünyadovun adı ilə bağlıdır. Onun təşəbbüsü ilə ötən əsrin 80-ci illərindən etibarən Şərqşünaslıq İnstitutunun alimləri tərəfindən bu sahədə ardıcıl iş aparılmış, İrəvan, Naxçıvan, Gəncə-Qarabağ, Borçalı-Qazax, Lori, Ərdəbil bölgələrinə aid bir sıra “təhrir dəftərləri” tərcümə, nəşr və tədqiq edilmişdir.

Qeyd olunan istiqamət üzrə elmi fəaliyyət bu gün də davam edir və bunun ən bariz nümunəsi akademik Şahin Mustafayevin rəhbərliyi və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun dəstəyi ilə həyata keçirilən “Cənubi Qafqaz və Azərbaycana dair Osmanlı vergi dəftərlərinin transliterasiyası, tərcüməsi və nəşri” adlı irihəcmli layihənin icrasındadır. Layihə çərçivəsində AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu və AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun bir sıra mütəxəssisi tərəfindən Tiflis, Təbriz, Urmiya və Marağa bölgələrinə aid təhrir dəftərlərinin üzərində iş aparılır, onların əlyazmalarının mətnləri transliterasiya və tərcümə edilərək çapa hazırlanır. İş başa çatdırıldıqdan sonra mütəxəssis kollektivi bu növdən olan digər arxiv mənbələrini cəlb etməklə qeyd olunan sahədə elmi fəaliyyətini davam etdirməyi planlaşdırır. Bu işlərin nəticəsində tariximizin müəyyən dövrü üçün Azərbaycanın milli tarixi atlasının hazırlanması mümkün olacaqdır.